

Збагачення мовлення школярів лексиною з національно-культурним компонентом // Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Тарас Шевченко і сьогодні», м. Сімферополь, 28-29 березня 2013 року. – Сімферополь : ФОП Котбедінова Д.А., 2013. – С. 160–167. (у співавторстві з Т. Левченко) (0,6 друк. арк.)

УДК 371.321

Марина Навальна

Тетяна Левченко

**ЗБАГАЧЕННЯМ МОВЛЕННЯ ШКОЛЯРІВ ЛЕКСИКОЮ З
НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИМ КОМПОНЕНТОМ
(НА МАТЕРІАЛІ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА)**

Розбудова міцної незалежної держави, підняття науки, освіти і культури в Україні на європейський рівень неможливі без національного самоусвідомлення, без засвоєння українцями культурної спадщини попередніх поколінь. Нині важливо не просто зберігати, але і всебічно вивчати національно-культурну спадщину, щоб глибоко розуміти та свідомо використовувати усе найкраще з того, що створено попередніми поколіннями. Лексика з національно-культурним значенням – один із базових компонентів української культури, умова й засіб функціонування національної свідомості, збереження історичної пам'яті нашого народу. Національно-культурний компонент у семантиці слова стає об'єктом вивчення в українському мовознавстві на початку 80-х років ХХ століття. Лексичні одиниці з національно-культурним компонентом розглядають лінгвісти О. Л. Паламарчук [9], Л. В. Спасова [7], Н. С. Ніколаєва [7], В. І. Говердовський [7], С. Я. Єрмоленко [3] та ін. Вчені зазначають, що слова, національно-культурний компонент яких знаходиться за межами лексичного поняття, але потенційно наявний у свідомості й пам'яті носіїв мови, складають шар лексики з національно-культурним компонентом у семантиці. За допомогою саме таких

слів людина засвоює інформацію, пов'язану з історією, побутом, культурними традиціями свого народу, у тому числі український мовленнєвий етикет, загальнолюдські цінності та ідеали.

Природне мовне середовище рідко буває настільки досконалим, щоб забезпечити опанування дитиною всієї різноманітності мовних засобів на рівні наслідування зразків, а також репродуктивного та продуктивного їх використання в мовленні. Для оволодіння словниковим запасом у всіх його виявах і особливостях необхідне штучне мовне середовище, яке створюється в школі на основі добре продуманої системи навчально-тренувальних вправ. У процесі виконання таких завдань і вправ формуються і вдосконалюються всі мовні вміння і навички.

Мета нашої статті – запропонувати систему завдань і вправ, яка сприятиме збагаченню мовлення учнів, прилученню їх через мову до національно-культурних надбань українського народу, що допоможе вчителю реалізувати культурологічний принцип у навчанні рідної мови.

Для реалізації поставленої мети необхідно було розв'язати такі завдання:

- а) здійснити теоретичний аналіз досліджуваної проблеми, відображеної в лінгвістичній та науково-методичній літературі;
- б) проаналізувати стан роботи з лексикою, яка містить національно-культурний компонент на уроках рідної мови в 5–7 класах;
- в) запропонувати ефективні методи, прийоми форми роботи, які сприятимуть збагаченню учнівського мовлення лексикою з національно-культурним компонентом.

У методичній літературі неодноразово аналізувалося усне і писемне мовлення учнів (праці І. О. Синиці, М. Г. Стельмаховича), робилися спроби визначити критерії досконалого мовлення, застосовувати структурно-семантичний підхід до вивчення мови, пропонувалися системи лексико-граматичних вправ (праці А. П. Коваль, В. Я. Мельничайка, Г. М. Іваницької, М. Т. Баранова, Т. О. Ладиженської, В. І. Капінос). Водночас такий важливий аспект, як збагачення мовлення лексикою з національно-

культурним компонентом має свою специфіку, проте залишався досі поза увагою дослідників.

На спільнослов'янському мовному ґрунті дослідження лексики з національно-культурним компонентом було започатковано працями Ф. І. Буслаєва [1], А. Ю. Кримського [2], О. О. Потебні [10], І. І. Огієнка [8], Б. Д. Грінченка [2], М. П. Драгоманова [2], які вивчали проблеми зв'язку мови і культури, мови і ментальності; досліджували мову фольклору; формували наукові засади української лексикології, правопису, культурознавства.

Спостереження багатьох лінгвістів засвідчують, що культурний компонент чи національна ознака у семантичній структурі слова може виявлятися більшою або меншою мірою, “знаходячи своє конкретне втілення в семі національної належності“, тобто, коли в словнику є коментар типу “національне“, “типове для ... народу“ [7; 65].

З арсеналу методів і прийомів, розроблених і апробованих у багатьох дослідженнях з питань збагачення мовлення учнів, як ефективні, визначено такі: розповідь, пояснення вчителя, евристична бесіда, спостереження над мовою і мовленням, робота з підручником, виконання різноманітних завдань і вправ.

Визначено і диференційований підхід до системи практичних завдань і вправ, який давав змогу запобігати прогалинам у знаннях, усувати їх, “вирівнювати“ підготовку учнів, викликати інтерес до навчання, поглиблювати й розширювати знання, вміння і навички, задовольняти різноманітні пізнавальні запити.

Пропоновану систему завдань і вправ розроблено на основі типології, в основу якої покладено такі мовленнєво-мислительні процеси і принципи:

- 1) сприймання і репродуктивне відтворення мовних засобів;
- 2) варіативно-трансформаційна діяльність;
- 3) принцип ситуативності;
- 4) творча діяльність;
- 5) принцип диференціації [6].

Серед вправ першого типу виділяємо три основні різновиди, використання яких залежить від теми і мети уроку. За допомогою *лексико-семантичних* вправ учні засвоюють необхідні теоретичні відомості з лексикології, набувають різноманітних умінь і навичок (вчаться знаходити в тексті лексику з національно-культурним компонентом, виявляють її характерні риси, виробляють уміння визначати за словником значення слова та сферу вживання). Все це виховує увагу учнів до лексики з національно-культурним компонентом, свідомий підхід до відбору слів у власному мовленні, підвищує інтерес до творчої спадщини Т. Г. Шевченка, збагачує словниковий запас учнів. Наведемо зразки цих вправ:

I. Прочитайте речення. Випишіть слова з національно-культурним компонентом. Поясніть їх значення.

1) *На розпутті кобзар сидить Та на кобзі грає; Кругом хлопці та дівчата – Як мак розцвітає.* 2) *І барвінком, і рutoю, і рястом квітчає весна землю, мов дівчину в зеленому гаї.* 3) *Та на зелених святках, Під хатою в сорочці білій Сидів з бандурою в руках.* 4) *Пішов Марко, Вернулися люди з рушниками, З святим хлібом обмінялись* (Тарас Шевченко).

II. Прочитайте і спишіть речення. Що означають виділені слова? При потребі використовуйте словники.

1) *Як діточок двоє, Під тую **калину** Прийшли, посідали І поцілувались.* 2) *Було колись в Україні Ревіли гармати, Було колись – **запорозці** Вміли панувати.* 3) *Як **маківка** на городі, Ганна розцвітала.* 3) ***Китайкою** повивала, всіх святих благала.* 4) *А я сиджу на **покуті**, тільки поглядаю.* 5) *І синові за три копи **Жупанок** купила* (Тарас Шевченко).

III. Визначте слова за його лексичним значенням.

1) *Український народний співець, що супроводить свій спів грою на кобзі.* 2) *Прикраса з перлів, різнокольорових камінців, яку жінки носять на шиї.* 3) *Будівля, де відбуваються богослужіння, релігійні обряди.* 4) *Мистецтво вирізування малюнка, візерунка на якому-небудь твердому матеріалі.* 5) *Обрядова вечірка молодої напередодні весілля, прощання з дівуванням.*

Слова для перевірки: *кобзар, храм, дівич-вечір, різьба, намисто.*

Вправи лексико-стилістичного характеру покликані навчити розкривати стилістичну функцію слів, що сприяє розширенню словникового запасу учнів, виробляє уміння диференціювати лексику, точно і ясно висловлювати свої думки. Серед вправ лексико-стилістичного характеру заслуговують на увагу такі:

I. Прочитайте словосполучення. Подумайте, у текстах якого стилю вони можуть вживатися. Складіть з ними речення.

Диво калинове, величаві мальви, джерельна вода, запашна материнка, біла хата, червона калина, золоточубі соняшники, малиновий дзвін.

II. Перепишіть подані речення. До якого стилю і типу мовлення він належить? Підкресліть слова з національно-культурним компонентом. Поясніть свій вибір.

Дніпро, брат мій, висихає, Мене покидає, І могили мої милі Москаль розриває... Тече вода в синє море, та не витікає, Шука козак свою долю, А долі немає. Тоді неси мою душу Туди, де мій милий; Червоною калиною Постав на могилі. Старий сидів в сорочці білій, В брилі на призьбі. Іде Марко з чумаками, Ідучи співає (Тарас Шевченко).

III. Охарактеризуйте лексику наведеної поезії за стилістичним забарвленням. Знайдіть старослов'янізми й визначте їхню роль у тексті.

*Між боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о господи єдиний,
Скуєш лукавії уста,*

*Язык отой велеречивий,
Мовлявший: “Ми не суєта!
І возвеличимо на диво
І розум наш, і наш язык...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так, і говорить? “
“Воскресну я! – той пан вам скаже, –
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих...
Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша, і слова “.
(Т. Шевченко)*

IV. Охарактеризуйте лексику наведеного уривка з поезії Т. Шевченка за стилістичним використанням.

*Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;
І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,*

*І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднеє. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную...
О доле! Пророче наш!
Моя ти доне!
Твоєю думу назову (Тарас Шевченко).*

Головна мета *логіко-лексичних* вправ допомогти учням оволодіти основними логічними прийомами (зіставлення, порівняння, узагальнення, класифікація). Саме такий вид роботи впливає на позитивне мислення учнів, готує до свідомого оволодіння граматичним матеріалом, сприяє збагаченню мовлення.

I. Знайдіть загальну назву для кожного ряду слів:

гончарство, килимарство, кераміка, ковальство, різьба;

килим, лава, образ, сволок, скриня, веретено;

вареники, голубці, калита, коровай, плетеник, узвар;

жупан, сап'янці, плахта, сорочка, очіпок, намітка.

II. Прочитайте рядки із творів Т. Г. Шевченка. Поясніть, які історичні реалії, обряди чи народні символи описує поет.

1) *Ще треті півні не співали...* 2) *Уже покликали до паю...* 3) *Та щоб дождать до ланового.*

III. У поезіях Т. Г. Шевченко часто вживає такі слова: *отець, матер, муж, жєна, чадо, уста, длань, чоло, ланіти, чрево, вінценосний, вольний, гетьман, добродій, лицар, наказний, цар, любомудр, лановий, збруя.*

Випишіть окремо історизми та архаїзми. Поясніть, за якими ознаками ви це зробили.

За допомогою вправ першої типології школярі засвоюють необхідні теоретичні відомості з лексикології, набувають різноманітних умінь і навичок;

вчать знаходити лексику з національно-культурним компонентом у поезіях Т. Г. Шевченка; виявляють характерні її риси, виробляють уміння визначати за словником значення слова та сферу його вживання.

До другої типології вправ і завдань на основі використання засвоєного мовного матеріалу відносимо вправи на конструювання і трансформацію, що передбачають самостійну побудову учнями висловлювань з опорою на запропонований їм мовний матеріал. Серед основних видів вправ до цієї типології відносимо такі: *побудова речень на основі запропонованого лексичного матеріалу; продовження речення за поданим початком; побудова речення на основі комунікативного завдання.*

Вивчення лексики з національно-культурним компонентом на основі створення і розв'язання проблемних ситуацій доречно здійснювати під час пояснення нового матеріалу або його закріплення.

Проблемна ситуація виникає здебільшого тоді, коли в учнів для успішного розв'язання певного пізнавального завдання не вистачає потрібних знань. В її основі суперечність між тим, що учні знають, і тим, що вони повинні знати, завдяки чому створюються умови для активного засвоєння нового матеріалу.

Вивчення лексики з національно-культурним компонентом на основі створення і розв'язання можна здійснювати під час пояснення нового матеріалу та під час закріплення вивченого. Проблемно-ситуативні вправи стимулюють мислення учнів, підвищують їх активність у набутті знань, виробленні практичних умінь і навичок, викликають інтерес до вивчення української мови. Серед цих вправ можна виділити такі підвиди: *ситуативно-аналітичні, ситуативно-уявні, ситуативно-мнемічні.*

I. Із якими народними обрядами, пов'язані такі слова з національно-культурним компонентом: *колядка, писанка, рушники, дівоча коса.* Опишіть усно один із цих обрядів.

II. Пригадайте зміст твору Т. Г. Шевченка "Наймичка". Уявіть, що ви перенеслися в ту епоху. Як би ви передали побачені події.

III. Пригадайте Твори Т. Г. Шевченка, де оспівана *верба, калина, Дніпро, вишневий садок*. Чим ви поясните безліч назв в Україні на зразок *Вербівка, Вербне, Калинівка, Вишневе, Вишеньки*?

IV. Прочитайте текст і порівняйте описаний звичай із тим, який вам доводилося бачити. Як ви вважаєте, від якого слова походить слово *рушник*?

Т. Г. Шевченко писав: *“Покохавшись літо, чи то два..., парубок до дівчиного батька й матері посилає старостів, людей добромових і на таку річ дотепних. Коли батько й мати поблагословлять, то дівчина, перев’язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку”*.

Отже, ситуативні вправи стимулюватимуть мислення учнів, підвищуватимуть їхню активність у здобутті знань, виробленні практичних умінь і навичок, викличуть інтерес до виучуваної групи лексики та творчості Т. Г. Шевченка.

Вправи на основи творчої діяльності учнів передбачають формування умінь переносити набуті навички в змінені умови, застосовувати їх у нестандартних обставинах, уявних і природних ситуаціях. Принцип поступового підвищення складності в процесі вивчення нового матеріалу дасть змогу диференціювати завдання залежно від рівня підготовленості різних груп учнів.

Вищим рівнем володіння лексикою з національно-культурним компонентом можна вважати створення власних висловлювань – творчих робіт. Для успішної підготовки до написання творів можна запропонувати виконання таких форм роботи: бесіда (за текстом, прочитаного твору Кобзаря, картиною Т. Г. Шевченка, особистим враженням); аналіз прочитаного тексту; розповідь учителя; складання плану; складання тематичного словника. Для створення власних висловлювань з використанням лексики з національно-культурним компонентом (на матеріалі творів Т. Г. Шевченка) можна скористатися такою тематикою: *“В своїй хаті своя правда, і сила, і воля”*; *“Караюсь, мучусь, але не каюсь”*; *“Кобзар” у моєму домі*; *“Перед портретом Кобзаря”*.

У практичній діяльності, детально вивчаючи психолого-педагогічні особливості учнівського колективу в цілому і кожного учня зокрема, вчитель неодмінно приходять до висновку про необхідність включення в навчальний процес принципу диференціації. Відповідно до цього принципу завдання слід ускладнювати поступово: від елементарних, репродуктивних до варіативно-трансформаційних, проблемних і таких, що потребують особистісно-творчого підходу до вивчуваного матеріалу.

Отже, пропонована типологія завдань і вправ, характеризується такими основними якостями :

а) різнобічністю, яка дає змогу враховувати різноманітні фактори її використання в навчальному процесі, цілеспрямовано формувати компоненти комунікативної діяльності;

б) методичною визначеністю, що відображає особливості вивчення пропонованого навчального матеріалу;

в) цілісністю, зорієнтованою на розвиток всіх аспектів збагачення мовлення учнів лексикою з національно-культурним компонентом;

г) органічністю, вираженою в тому, що пропонована система завдань і вправ є складовою частиною більш широкої системи роботи з розвитку зв'язного мовлення учнів.

У процесі засвоєння лексики з національно-культурним компонентом, спостережень над текстами культурологічної тематики в учнів 5–7 поглибитися розуміння значення і змісту культури українського народу, його духовних скарбів, зростуть рівні репродуктивної творчої уяви, естетичної сприйнятливості розуміння фольклорних і класичних творів, текстів історичної тематики, інтерес до минулого, а отже, лексика з національно-культурним компонентом почне частіше вживатися у власному мовленні школярів.

Література

1. Буслаев Ф. И. О преподавании отечественного языка / Ф. И. Буслаев. – Л. : Учпедгиз, 1941. – 340 с.

2. Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов; [А. Жуковський (ред.)]; НАН України, Інститут української археографії. – К., 1994 – 286 с.
3. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
4. Капинос В. И. Ошибки и недочеты речи учащихся / В. И. Капинос // Методика развития речи на уроках русского языка. Книга для учителя / [под ред. Т.А. Ладыженской]. – М. : Просвещение, 1991. – С. 29–38.
5. Кримський А. Ю. Мовознавство. Фольклористика. Твори в п'яти томах / А. Ю. Кримський. – Т. 3. – К., 1973. – 509 с.
6. Ладыженская Т. А. Живое слово / Т. А. Ладыженская. – М. : Просвещение, 1986. – 126 с.
7. Николаева Н. С. Культурный компонент в системе коннотации слова / Н. С. Николаева, Л. В. Спасова, В. И. Говердовский // Язык и культура : Первая Международная конференция : Материалы. – К. : 1992. – С. 64–65.
8. Огієнко І. Нариси з історії української мови / І. Огієнко. – Варшава : 1927. – 89 с.
9. Паламарчук О. Л. Відтворення української національно-характеристичної лексики в художньому перекладі / О. Л. Паламарчук // Взаимодействие украинского и русского языков на территории Украины и актуальные проблемы их исследования и преподавания : Материалы I Ганичевских чтений. – Т. 2. – Полтава, 1993. – С. 38–40.
10. Потебня О. О. Естетика і поетика слова / О.О. Потебня [упор. І. В. Іваньо]. – К. : Мистецтво, 1985. – 302 с.
11. Успенский М. Б. Совершенствование методов и приемов обучения языку в национальной школе / М.Б Успенский; [под ред. Н.М. Шанского]. – М. : Педагогика, 1979. – 129 с.

